

**«ЧУЖИЙ» ТОПОС У ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ СТУСА:
ТОПОНІМНІ АКТУАЛІЗАТОРИ**

Ю. І. БРАЇЛКО, кандидат філологічних наук, доцент,
*Полтавський національний педагогічний університет імені
В. Г. Короленка*

E-mail: santie@ukr.net
ORCID:0000-0001-5203-7479

Анотація. У статті проаналізовано топонімне поле поетичного мовлення українського письменника Василя Стуса. Установлено, що воно структуроване за бінарним опозиційним принципом «свій – чужий», який не завжди відповідає географічному поділу «український – неукраїнський». Топоніми-назви неукраїнських географічних об'єктів можна класифікувати на такі групи: 1) одиниці, що є актуалізаторами компонента «чужий» у відповідній бінарній опозиції; 2) одиниці, що не беруть участі у створенні дихотомії «свій – чужий» (є нейтральними); 3) одиниці, що передають міфологічну чи символічну інформацію, втрачаючи географічну, й актуалізують перший компонент опозиції «свій – чужий». «Чужий» топос у Стусового ліричного героя – насамперед російський, він конкретизований чіткими біографічними топонімами – маркерами перебування поета за межами Вітчизни. Значно слабші опозиційні відношення в парадигмі «свій – чужий» простежуємо в топонімі, пов'язаних із близькими В. Стусу людьми.

Ключові слова: топонім, бінарна опозиція «свій – чужий», семантика, поетичне мовлення, Василь Стус

Письменницькі ідіостилі – невичерпна тема для наукових досліджень. Василь Стус є одним з найнеординарніших українських поетів, чия творчість позначена оригінальною образністю, надзвичайним багатством мовно-виражальних засобів. Вона неодноразово була предметом зацікавлення літературознавців і лінгвістів, однак у контексті сучасного осмислення Стусового художнього доробку вважаємо за необхідне ще раз звернутися до репрезентації в його поетичному мовленні бінарної опозиції «свій – чужий», зосередившись на топонімному аспекті. Це видається **актуальним** як у межах загальнонаукових досліджень поезії В. Стуса, так і в межах власне літературної ономастики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські мовознавці аналізували різні аспекти лірики Василя Стуса, відобразивши результати досліджень у дисертаційних працях (А. Бондаренко «Поетична мова В. Стуса (експресивні емотивного змісту)», 1996; Л. Оліфіренко «Мовна естетика поезії Василя Стуса», 2002; Д. Данильчук «Поетичний синтаксис Василя Стуса в аспекті художньої комунікації», 2006; А. Лупол «Онiмний простiр у поезiї Василя Стуса», 2011), численних наукових розвідках, які стосуються словотвірних особливостей його поезії (П. Білоусенко й Т. Біленко, Г. Вінер, Т. Павлюк), лексичних (О. Радомська, Н. Бобух, Г. Шміло, А. Іншаков, Г. І. Малишко, Т. Берест, Л. Колесникова, К. Борщ, Л. Савченко й І. Святненко, Т. Мацієвська), семіотичних (Г. Лукаш), морфологічних (І. Піддубська), синтаксичних (А. Загнітко, Ю. Остапчук, Л. Дубовик, С. Могила, Л. Пономарьова), загалом стилістики Стусового поетичного мовлення (В. Калашник і М. Філон, Т. Беценко, О. Мороз, Г. Баран, У. Міщук, І. Хом'як) тощо. Доволі-таки ґрунтовно проаналізований і онімний простір творів письменника, який

був предметом дослідження в дисертації А. Лупол, побіжно вивчався в дисертаційних роботах Л. Пустовіт, І. Хлистун, І. Шапошникової, статтях Л. Селіверстової, У. Галів, Т. Леус. Але говорити про те, що ономастична проблематика поетичного мовлення В. Стуса є вичерпаною, на наш погляд, недоцільно. Подальші лінгвістичні пошуки в цій царині можуть бути спрямовані, наприклад, на порівняння особливостей власних назв у його ідіостилі й ідіостилях інших авторів, також на розширення або уточнення вже відомої наукової інформації.

Багато літературознавців і мовознавців указують на таку характерну особливість Стусової поезії, як опозиційна бінарність (або полярність чи антиномічність): «Бінарні опозиції, опозиційні пари і антиномії складають одну з «таємниць» поетичного стилю В. Стуса» [9]; «Весь Стусів світ побудований на опозиційних парах (антиноміях, бінарних опозиціях), витoki яких сягають міфології» [12, с. 429]. За спостереженнями М. Мишанич, «бінарна опозиція чи поляризовані структури Стусових поезій найчастіше досягаються засобом стилістичної фігури антитези, протиставлення. Найвиразніше і найпоспідовніше простежуємо їх при змалюванні образу Вітчизни, з одного боку, і рідного краю і чужини – з другого» [9]. Цю ж думку потверджує й М. Нестелєєв: «В. Стус вибудовує свій поетичний світ (можна сказати навіть ширше – і життєву долю) у межах визначальної бінарної опозиції свій/чужий» [10, с. 139]. Така опозиція є однією з базових констант української мовної картини світу й загалом тяжіє до архетипності та універсальності: «Концептуальна опозиція “СВІЙ” – “ЧУЖИЙ” пронизує всю культурно-історичну традицію української етноспільноти і має універсальний характер, бо в основі будь-якого колективного, масового, народного, національного світосприйняття лежать механізми розмежування свого і чужого» [6, с. 4].

У поетичному мовленні Стуса ця універсалія репрезентована різними одиницями, з-поміж яких ті, які вибудовують топос (за визначенням Ю. Лотмана, це «просторовий континуум тесту, у якому відображено світ об'єкта» [7, с. 280]). На це вказують Г. Віват («Характерним прийомом Стусової лірики є зіставлення і протиставлення топосів: Вітчизна/чужина, Україна/Сибір (Магадан, Колима, Мордовія...)» [5, с. 230]), І. Хлистун («Просторові виміри художнього світу творів В. Стуса втілені в протистоянні “свого” й “чужого” простору...» [17, с. 13]). Топоніми є саме тими мовними одиницями, які, на наш погляд, найбільш здатні вербалізувати архетипну опозицію «свій – чужий», оскільки, по-перше, мають денотати-географічні об'єкти, які чітко структуруються відповідно до цієї універсалії, і, по-друге, несуть додаткову культурно і/або особисто значущу для автора/ліричного героя інформацію.

Метою статті є уточнення топонімного поля в поетичному мовленні Василя Стуса й аналіз того його складника, у якому знайшов своє втілення другий компонент бінарної опозиції «свій – чужий».

У роботі використано загальнонаукові **методи** спостереження, індукції та дедукції, описовий і кількісний, а також методи контекстуального аналізу й зіставлення.

Матеріалом для дослідження стали поетичні твори В. Стуса, опубліковані у 12-томному (тт. 1–5) і 6-томному (тт. 1–3) виданнях [14; 15]. Шляхом суцільного добору було вилучено 149 топонімів (440 уживань). Кількісні розбіжності з дисертацією А. Лупол, яка зафіксувала 141 топонім, 475 уживань топонімів і відтопонімних прикметників [8, с. 13], пояснюються, по-перше, опрацюванням різної кількості джерел (А. Лупол користувалася лише 6-томним виданням), по-друге, різним розумінням структури топонімного простору (дослідниця, зокрема, включає в нього

еклезіоніми, але тлумачення назв культових споруд (фактично прагматонімів) як назв географічних об'єктів (топонімів), на наш погляд, є доволі дискусійним).

Результати дослідження. А. Лупол систематизує топонімію в Стусовій поезії як одиниці «різних топосів: “українського”, “російського” та “світового”» [8, с. 13]. З-поміж них вирізняє «пропріальні назви географічних об'єктів на території України, Росії та на просторі поза межами зазначених країн» [там само]. Така класифікація відповідає географічному принципіві і є, на нашу думку, надто схематичною, спрощеною, оскільки не враховує ні загальної поетичномовленнєвої специфіки, ні індивідуально-авторської.

У поезії В. Стуса топонімне поле чітко структуроване за бінарним опозиційним принципом «свій – чужий», який далеко не завжди корелює з географічним поділом «український – неукраїнський». Тут ми не погодимося з думкою О. Росінської про те, що простір у поезіях Василя Стуса має «два виміри: простір “позитивний”, або Україна, і простір “негативний” – усе, що можна назвати поняттям “не-Україна”» [11]. І хоча письменник, окреслюючи «свій» простір, наводить його чітку територіальну межу («**Україно, тебе вже не видно – / ні тополь твоїх, ні дубів. / За Михайлівським хутором, рідна, / я надовго тебе загубив**»), спостережено випадки, коли назва об'єкта «чужого простору» може ставати для ліричного героя репрезентацією «свого» простору, як-от: «Тут, поміж **Туровим і Мозирем, тепер призволення моє. / Горить налитий сонцем оболон, / і день до берега припав, / а біля мене білим сободем / тремтить коханої рукав**»; «Спочили до дна у роздумах, наповнені, наче амфори, / піщаним повітрям морозним / української **Африки**»; «Трамвай притишиє ходу / (далі — прірва?). / Від лівого берега Дніпра / відділився острівець, / схожий **на Кубу**. / Голий вибілений острівець»; «**Європи** тирло, душ аутодафе, / лабораторіє безсердних думань, / отаро безголова, чи не ти / о вітчино моя, за муку стала / уярмленим синам?». Навіть із наведених прикладів бачимо, що оцінна конотація «свого» простору може експлікуватися як позитивною, так і нейтральною чи негативною.

І навпаки, у назвах українських географічних об'єктів поруч із семою ‘свій’ може актуалізуватися дихотомічна сема ‘чужий’. Наприклад: «Чужим відчутти **Київ** – і піти, / тамуючи скупі сльозу образи...»; «<...> / я раптом з туги, з затканого неба, / із забуття, з безмежної розлуки, / од довгої надсади захмелілий, / **на Брест-Литовський упаду проспект**, / на ту четверту просіку зчужілу /<...>». Особливо виразно така кореляція простежується в оксимороні: «Прощай, **Україно, моя Україно, чужа Україно, щаслива бувай**». Як слушно зауважує Е. Соловей, «парадоксальне, оксиморонне поєднання означень <...> становить важливу, кореневу рису Стусової поетики. <...> Ніби шукаючи спільного знаменника для взаємовиключних понять, – у такий спосіб він викрешує іскри живої пристрасті, дає відчутти і пережити разом із ним також і всю цю драму стосунків із рідним краєм <...>» [13, с. 29]. Однак в іншому варіанті цієї поезії протиставлення «моя – чужа» (і, відповідно, заснований на ньому оксиморон) усувається, пор.: «...прощай, **Україно, моя Україно, / кохана Вкраїно, щаслива бувай**».

Для Василя Стуса важливою, як, вочевидь, і для будь-якого іншого поета, є не стільки географічна інформація топоніма, скільки його асоціативне поле. У ранніх його віршах подибуємо назви далеких від України територій, у яких, проте, сема ‘чужий’ не актуалізується, ці оніми сприймаються радше як екзотизми: «Вона йшла в натовпі – типова статуетка, / які виготовляли в **Єгипті** другого тисячоліття / і так негарно стилізують сьогодні, / ніби витесана з ебенового дерева»; «Старанно витертий вождь, / чорний і лискучий, як мурин із **Гани**, / мовчки дякує <...>». Так само вказана сема може бути не актуалізована

топонімами, які вжито з метою маркування певної історичної події («*Продерте небо – до зірок / Кривою райдугою тіл / Хребет горбатить **Нагасакі** / а видно як!*») або повідомлення іншої культурної інформації, не завжди легко декодовуваної («*Не вивчився. – Важка наука! / Міцна, немов граніт **Карарри***» (*Карарра* – місто та муніципалітет в Італії, у перекладі з кельтської буквально означає «каменоломня»)). Топоніми, які втрачають географічну інформацію, передаючи міфологічну чи символічну, або не беруть участі у створенні полярної універсалії «свій – чужий» («*Де **Віфлєс** твій? Де волів ясла?*»; «*Так славно він життя своє прожив, / на многотрудну стаючи **Голготу**, / зустрів належне був страсну суботу, / а вдосвіта, стражденний, опочив*»), або можуть долучатися до неї, формуючи, щоправда, перший компонент («*Коли Холодний свині пас / і пах від смороду і поту, / цей поетичний лавелас / вкраїнську оббрехав **Голготу***»; «***Рубікон** – не важкий. / **Рубікон** – як мета. / Обійти Володимирську гірку, / сісти нижче альтанки, / спуститися вниз до Дніпра*»).

Загалом значна кількість топонімів – актуалізаторів «чужого» топосу в ліриці Василя Стуса є чіткими автобіографічними маркерами а) поневірянь по тюрмах і таборах (*Ленінград, Москва, Мордовія, Коліма, Сибір*); б) менш трагічних подій, зокрема служби в армії (*Урал, Приуралля, озеро Кисегач, Тагіл*). Ще одна велика група топонімів – маркери біографій культурних діячів, які несуть у собі винятково інформацію про «невольничі» етапи їхнього життя (*Оренбург* – Т. Шевченко; *Саратов* – М. Костомаров; *гора Ведмежа, Кем, Попів острів, Соловецький острів* – М. Зеров; *Чиб'ю* – Остап Вишня тощо). До третьої групи зараховуємо топоніми, які маркують рідний простір близьких авторові (і ліричному героєві) людей (*Кура, Цінандалі* – «грузинський друг» Лесь Шалвович; *Литва, Вільнюс, Вільняле, Вілія* – «батальйонний фельдшер» Вінцас К. [Кузміцкос]) або вказують на певний факт їхньої біографії (*Ер[з]ерум, Туреччина* – батько; *Закавказзя, Таврія* – дід (зауважимо, що онім *Таврія* у В. Стуса маркує чужу територію, причиною чого є історичний фактор)).

«Чужий» простір у поета репрезентовано передусім топонімами *Сибір* і *Коліма*. Про їхню значущість для В. Стуса свідчить і рекордна кількість уживань як для назв «неукраїнського» простору – 12 у кожного. Загалом це четверте-п'яте місце за частотністю з-поміж усіх топонімів у його поетичному мовленні (перше місце належить хоронімові Україна/Вкраїна (104 вживання) (що не дивно, цей топонім є центральним і у творчості інших українських поетів (див., наприклад, [1, с. 61], [2, с. 95], [3, с. 53]), друге – гідроніму *Дніпро* (40 уживань), третє – ойконіму *Київ* (35 уживань)).

Цікаво, що більшість поетичних реалізацій топоніма *Сибір* – у ранній, «доув'язненій» творчості В. Стуса. Розгортання конотативної семантики цієї назви поступове, автор навіть пробує локалізувати її у часі («*Сто років, як сконала Січ. **Сибір**. І соловецькі келії...*»). Але вже в «Паліпмсестах» визначає Сибір як крайню межу чужини, що підкреслює складною тавтологією «*чужаниця, чужба-чужина*» (вірш «*І що кигиче в мертвій цій пустелі?*»). До того ж конкретизує цей хоронім ойконімами *Магадан* і *Ухта*. Вони не тільки репрезентують дуже віддалені один від одного міста, розташовані на сході й на заході цього регіону, а й негативно асоціюються з неволею, тюрмою, каторгою (поблизу них були радянські концтабори), холодом, пусткою, смертю, проспективно окреслені топонімом *Сибір* і відповідним контекстом: «*І що кигиче в мертвій цій пустелі? / <...> О семигори горя, цвинтар велій <...> / Сюди ми йшли – займанщину обсісти, / козацькими кістками облягти. / Живцем, як кажуть, в землю ж не залізти – / **Сибіру, Магадану** чи **Ухти**. / Кигикнуло – і далі полетіло. / А, може, все причулося мені?*

/ І вже болить душа, на дуб здубіла, / в цій чужаниці, чужбі-чужині!» Порівняймо ще одну конкретизацію цього географічного простору у вірші «М'яко вистелив іній...», але вже топонімами іншого розряду – гідронімами: *«На Водохреща маєм / Об, Іртиш, Єнісей, / а в очах не світає, / тьма не йде із очей»*. Цікаво, що територія неволі та смерті українців у Стуса може трохи зміщуватися на Захід, про що сигналізують відповідні топоніми – Соловки й Ангара: *«Горять віки, як книги, / проводирів ковтає віхола / від Соловків до Ангари»*.

Провідна семантика лексеми *Сибір* у Стусовій поезії – ‘місце покарання’ («*А то – ще й хворим підберуть – і на Сибір відправлять маршем*»; «*За добро / кріпацьке серед поля / колгоспного. І за Сибір, / за постріли і туші <...>*»), до якої додаються семи ‘смерть’, ‘страх’, ‘холод’, ‘зима’ («– *Згноїли в Сибіру, – відповів небіжчик*»; «*Усе, що думалось, минеться, / морози, острах і [Сибір]*»; «*В Сибір летимо. Я і пару Кирил. / Летим у Сибір. <...>. / Смішно – що там зима. / Щось, може, тривожне в снігах тих укрилось. / Пусте. Все пусте. Вже трагедій нема, / коли навіть з власною смертю змирились*»). Найбільшої пейоративності надають цьому оніму перифрази *пекельний край* і *крик пекельний* (пекельний – «перен. Важкий, жахливий, нестерпний; такий, як у пеклі» [4, с. 713]: «*Сибір. І соловецькі келії, / і глупа облягає ніч / пекельний край і крик пекельний*»). А вищого ступеня узагальнення він набуває, реалізуючись далі в тексті у множинній формі та вступаючи в синонімічні відносини з іншим топонімом: «*Ти вже не згинеш, ти двожилава, / земля, рабована віками, / і не скарать тебе душителям / сибірами і соловками*» (пор. зі схожим прикладом, наявному, як і попередній, у ранній ліриці митця: «*О краю мій, коли тобі проститься / крик передсмертний і важка сльоза / розстріляних, замучених, забитих / по соловках, сибірах, магаданах?*»). На думку М. Торчинського, у цьому випадкові апелятивізація разом із плюралізацією «підкреслює масовість знищення людей в лісах Сибіру та Уралу» [16, с. 123].

Фіксуємо єдину спробу поетичної актуалізації в слові *Сибір* непейоративної семи – ‘великий’, проте її позитивне забарвлення нівельоване наступним уживанням: «*О краю мій, великий, як Сибір, / хай шир твоя не для Сибіру <...>*».

Хоронім *Колима*, на відміну від попереднього топоніма, частіше функціонує в пізній творчості Стуса. І якщо топонім *Сибір* вивисується до символу загальнонародних страждань, то лексема *Колима* набуває символічного значення індивідуальних авторських мук і тому, вочевидь, має більше емоційних характеристик. Можна сказати, що в «Палімпсестах» онім *Сибір* великою мірою конкретизується в онімі *Колима*, який виявляє виняткову особисту значущість для поета.

«Палімпсестова» *Колима* у В. Стуса асоціюється з тугою, горем голодним, цвинтарем, божевільям, п'янкою, вона навісна, автор характеризує її також оказіональним епітетом *розтриклята*, що має надзвичайно високий ступінь вияву ознаки, також емоційно-підсилювальними іменниками *стогрім* і *стокрик*. Аналізований топонім, крім того, дуже часто зіставляється з тими лексемами, що маркують «свій» простір (*Україна, Вітчизна, мати, Дніпро, степ, калина, сонях* тощо): «*Ніч блукає, наче кінь стриножений, / по байраках, виярках, степах. / Відпусти мене, ясновельможний: / бачу Україну в тьмяних снах. / Світить сонце Колими з-за взгір'я*»; «*Ой ти, горе голодне, / навісна Колима! / Не мине тебе жодне / із нещасть. / <...> / А далека Вітчизна, / як зигзиця, ячить / і година стогрізна / навперейми спішить*»; «*Сніги, і хмари, й поголоси / і вигорбіла Колима. / Над чорноводям сиві коси: / то тужить мати, мати, ма...*»; «*Десять сніжнів, зо два брудні – / це і літо і зима. / Ой і роки ж замарудні, / розтриклята Колима! / Сон, робота, п'ятика, / п'ятика, праця, сон. / Вслід за мною – шпига*

лика / кряче: кара і закон! / За стодалями – **Вітчизна**, / перестрашене пташа»; «Занадто ген-ген, / де в леготі-вітрі кучериться **клен**, / де **сонях** кружляє, **калина** цвіте, / хвалитиму Бога, що там ви есте, / де ревом німим задихнувся **Дніпро**, / де Нестор ховає злочинне перо, / бо в горлі застуда, у грудях пітьма / і світ оступає стокрик [в іншому варіанті – стогрім – Ю. Б.] – **Колима**». Звернімо увагу на випадок репрезентації позитивної семантики в назві *Колима* (і зменшення її «чужості») унаслідок певного накладання на неї образу України за допомогою одоративних асоціацій: «**На Колимі** запахло чебрецем / і руто-м'ятою, і кропивою. / **Кохана сестро**, дякую! З любов'ю / паду в про-тебе-спогади лицем». Цікавий момент – рослини, про які згадано, недаремно стали об'єднувальним чинником далеких, здавалося б, образів: вони можуть рости і в Україні, і в Сибіру.

Колима – один з небагатьох топонімів «чужого» топосу Стуса, який реалізує антропоморфну семантику. Це відбувається, наприклад, тоді, коли автор уживає його як одного з адресатів у звертанні: «Довкола сопки і хрести, / людські кістки біліють щедро, / од божевілля й німоти / малесенький рятує бедрик. / І що ти скажеш, **Колимо**, / що мовиш ти, іване-чаю? / Квадратним строєм ідемо, / цвинтарне сяйво нас вінчає». За умови іншої антропоморфізації онім позбувається негативних конотацій: «О передсмертні шепоти снігів / напровесні, як **Колима** святкує / свій першотравень – як вода струмує! / Як пильно сланик куц свій насторчив – / до сонця, сонця – наче тетерук <...>».

Примітно, що в ранній творчості Стуса, зокрема у збірці «Веселий цвинтар», лексему *Колима* не позначено таким широким асоціативним полем. Її схарактеризовано як «всяку таку», далеку від рідної домівки («По довгих роках я добивсь до хати / Від всякої такої **Колими** / <...> / Блукав я досить. По світах далеких <...>»), а також метафорично вжито на позначення холоду («Чоловік підійшов до меморіуму / і прочитав на ньому власне ім'я: / вічна слава героям, / що полягли за незалежність Вітчизни. / Йому приємно й боляче. / Під однією сорочкою **Колима і Ташкент**»).

Зауважимо, що назва іншого місця ув'язнення поета – *Мордовія* – є в ліриці Стуса швидше географічною вказівкою, ніж знаряддям художніх узагальнень: «Від українських веремій / В тайгу, в **Мордовію**, за ґрати. / Кого питати, друже мій, / Тебе роковано до страти?» При цьому за топонімами-маркерами інших етапів його невольничого життя постає конкретніша біографічна інформація: «**Москва**. Столиця. В сотні лиць / нас озирає при вокзалі. / Нас автомати пронизали. / О рідна сестро, падьмо ниць! / Цей світ — це сон. Оця діра – цвинтарна. Шара вся. Примарна. / Між ста потвор — сестра. І гарна, / як смерть. Межи потвор – сестра» (вочевидь, ідеться про Стефанію Шабатуру, поруч із якою взимку 1975 року Стуса конвоювали в Москві); «Це **Ленінград**. Це камера нічна. / В'язнична, ніби гвинт, лікарня / і голова запаморочена – / йде гуд з чортячої гамарні» (у ленінградську тюремну лікарню імені Ф. Гааза Василя Стуса змушені були наприкінці 1975 року перевезти з Мордовії на операцію). Як бачимо, з топонімів у різних поезіях ніби вибудовано арештантський маршрут.

Василь Стус за допомогою топонімів різних розрядів (станціонімів та інсулоніма) удокладнено відтворює ще один подібний маршрут, але вже не свій, а Миколи Зерова (його ім'я актуалізоване в заголовкові вірша): «**Москва, гора Ведмежа, Кем / і Попів острів** – шлях / за ґратами, за вартами. / розбухлий на сльозах». (Саме такими пересильними пунктами Зерова везли на Соловки – місце заслання, назва якого оприявлена в іншому вірші: «Це він, подумав я. Це той, що ніс / Овідія на **Соловецький острів** – / цю самострату й самопорятунок»). А далі через топонімну конкретизацію Стус удається до художніх узагальнень, по-перше,

описуючи інший напрям етапування в'язнів 30-х років (можливо, топонімом **Чиб'ю** відсилаючи до Остапа Вишні, котрий відбував там покарання), а по-друге, створюючи оказіональний топонім на позначення СРСР: «*І знову В'ятка, Котлас, Усть- / Вим, далі – до Чиб'ю. / Рад-соц-конц-таборів союз, / котрий Господь забув, / диявол теж забув. / <...> / Москва – Чиб'ю, Москва – Чиб'ю, / печорський концентрак / споруджує нову добу / на крові і кістках*». За спостереженнями А. Лупол, у цій, одній з найнасиченіших онімами поезії В. Стуса («онімній»), «топоніми не лише окреслюють «кримінальну географію» (А. Бондаренко), а й задіяні на фонетичному рівні: скупчення глухих та дзвінких зімкнених приголосних [п-т-ч-к / б-д], губних приголосних [м-в-п], передають стук коліс поїзда, що везе арештантів на каторгу» [8, с. 15]. Зауважимо, що звукопис у цьому творі радше витворено ритмічними словесними повторами: «*Колеса б'ють, колеса б'ють*»; «*уже й додому не вернуть, / додому – не вернуть*»; «*Колеса глухо стукотять, / колеса стукотять*»; «*Москва – Чиб'ю, Москва – Чиб'ю*».

Значення неволі передають також топоніми *Оренбург, Саратов* через сполучення з антропонімами *Шевченко* і *Костомаров* (вірш «Холоднозорий присмерк приуральський» і цикл «Костомаров у Саратові»). Воно декодується біографічною інформацією про цих видатних українських діячів, котрі перебували там на засланні. А у циклі «Костомаров у Саратові» ще й актуалізоване на початку лексемою *тюрма*: «*За роком рік росте твоя тюрма, / за роком рік підмур'я в землю грузне / <...>*». На «каторжну» семантику топоніма автор може і просто натякати в тексті, передбачаючи наявність у читача загальних фонових знань: «*– Все-таки добре, що про нього бодай / піклуються, каже високий кремезний / чоловік і показує долоні зі збриже- / ною шкурою – сліди, залишені від / лісорозробок у районі Печори*».

Отже, «чужий» топос у ліричного героя Василя Стуса – це насамперед російський топос, конкретизований різними топонімами – хоронімами, ойконімами, гідронімами, інсулонімом і станціонімами. Поет узагальнює своє ставлення до Росії лексемами *тюрма, зненависть, імперія* тощо, прямо актуалізованими в контексті: «*Тюрма, де з віку гниль і цвіль / уже півсвіту запосіла. / Імперіє, мій жало-біль, / моя зненависте, Росіє! / Імперіє дикунських вір, / імперіє соснових зойків!*»; «*<...> тюрма від моря і до моря*» (вірш «У цім безхліб'ї і бездоллі...»), додає до значення відповідного топоніма сему 'тріх': «*За окрутенства вікові / покутуватимеш, Росіє*». У цьому ж творі наявні асоціативні синоніми *Литва, Угорщина, Кавказ*, об'єднані на основі спільної культурної інформації – «території, що в різний час постраждали від Росії». Крім того, автор за допомогою топонімів, які є репрезентантами України й носіями історичної інформації, а також антропонімів чітко розмежовує український і російський простір: «*За Переяславом – твій [Росії – Ю. Б.] край. / Край – за Петра каре колючим. / Край – за Полтавою. За краєм / твоєї віри. В чорній бучі / полків Петлюри. За вогнем / грядущих Крут*». Більше того – за допомогою іншої назви «чужого» топосу вказує подальший східний вимір сусідньої держави: «*Нових інвазій / твій край гряде / – з пожежним днем / розкутих зизооких азій*». Загалом можемо говорити, що географічну семантику топоніма *Росія* в поетичному мовленні Василя Стуса заступає метафорична.

В аналізованих текстах трапляється небагато топонімів – конкретизаторів російської території, що актуалізують позитивну або принаймні нейтральну семантику. Це окремі випадки вживання власних назв *Коліма* (див. про це вище), *Росія* («*Спали табором, / співали про Росію / і міщанський берегли апломб*») та онімів, пов'язаних з поетовою службою в армії. І хоча автор знову чітко розмежовує «свій» і «чужий» топос («*На північному Уралі, в армії / я збагнув, / що таке /*

Вітчизна»; «Уральські гори, уральські сосни, край Кисегачу, / я межі вами – валунний камінь – лежу і трачусь / А шкода віку, і шкода щастя, і неба – шкода, / і дуже шкода тебе, прегорда чужа природо!») та асоціює простір, позначений такими «біографічними» топонімами, з недолею, страхом, хвилюванням, горем, смутком тощо й підкреслює цей стан повторюваним або ні означенням *чорний* («*Як тебе згадати в Приураллі / Поміж чорних сосон і ялин, / Свище вітер в моторошнім шалі, / В мене горе, а у тебе син. / Я з тобою кожен день, недоле, / Без печалі, без скорбот, без сліз, / Тільки чорний облягає ліс, / Чорний ліс простерся наоколо*»); «*Тривожить вітер віти чорних сосон, / колише біля пристані човни, / берез хвилює неспокійні сни, / ворушить хмар улежані покоси*» («*Озеро Кисегач*»)), існує тенденція до нейтралізації негативних сем («*Прощай, Урале, радісна покаро!*») й актуалізації позитивної інформації за рахунок природничого складника змісту топоніма («*І вже відерце / несли ми із хвацьким другом, / і зорі пахли, / і озеро Кисегач*»). Топонім, що стосується «армійсько-уральського періоду» життя Стуса, разом з іншими лексичними засобами може виступати і звичайним конкретизатором автобіографічного хронотопу: «*Тагіл. Зима. Шістдесят перший рік. / І я солдат, що після всіх скорочень / попав сюди – докантувати строку. / Одержав за зразкове воєнробство / (були солдатські жарти – воєнраб) / увільнення*».

Значно слабші опозиційні відношення в парадигмі «свій – чужий» простежено в топонімів, пов'язаних із близькими В. Стусу людьми. Поет намагається більшою чи меншою мірою приглушувати цю антиномічність, уводячи до контексту культурно конотовані онімні маркери «свого»: «*І мова / про Вільнюс, про Тараса, про Вільняле / і Саломею тихо жебоніла, / <...>*»; «*– Тайга уральська – до Литви моєї болюче схожа. Оренбург. Шевченко*»; «*Де ті гори, де Карпати, / Тамри де твоєї сповіді / <...> / Гір твоїх, Кури твоєї / мова горда і гірка. / Отаке твоє поріддя / і рідня твоя така. / На привалі – Цінандалі <...>*». Він може взагалі не акцентувати на значеннєвому компоненті 'чужий', актуалізуючи історичний хронотоп: «*Батько мій, сирота відмалку, / змалку ж пішки шукав Херсон, / і наближувався Харон / в Ер[з]ерумі до мого татка. / Де рудий, бородатий цар / обступав Туреччину жерлами / і приносив сусіду в дар / ненажерну московську “веру”*» (відсилання до Ерзерумської кампанії 1916 року). Зафіксовано й випадок виразного протиставлення за вказаною ознакою: «*І мариться село, / Де руки діда, схрещені в могилі. / Рахнівка. Гайсин. Голубе Поділля. / Все забуттям, мов терням, поросло. / Бо сплинув вік. По Таврії, по наймах, / По вежах Закавказзя*».

Висновки і перспективи. Отже, аналіз топонімного поля в поетичному мовленні Василя Стуса виявив, що воно структуроване за бінарним опозиційним принципом «свій – чужий», який не завжди відповідає географічному поділові «український – неукраїнський». Топоніми-назви неукраїнських географічних об'єктів можна класифікувати на такі групи: 1) одиниці, що є актуалізаторами компонента «чужий» у відповідній бінарній опозиції; 2) одиниці, що не беруть участі у створенні дихотомії «свій – чужий» (є нейтральними); 3) одиниці, що передають міфологічну чи символічну інформацію, утрачаючи географічну, й актуалізують перший компонент опозиції «свій – чужий». «Чужий» топос у ліричного героя Василя Стуса – це насамперед російський топос, конкретизований різними топонімами – хоронімами, ойконімами, гідронімами, інсулонімом і станціонімами. Найбільш частотними і значущими з них є назви *Сибір* і *Коліма*.

Зауважимо, що загалом проблема онімної репрезентації бінарної опозиції «свій – чужий» у творчості українських письменників є перспективною для подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Браїлко, Ю. Топоніми як маркери визначальних ознак поетичного ідіостилю Івана Малковича [Текст] / Ю. Браїлко // Рідний край. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. – № 1 (36). – С. 61–65.
2. Браїлко, Ю. Український топонімний код у поезії Бориса Олійника [Текст] / Ю. Браїлко // Філологічні науки : [зб. наук. праць ; за ред. М. І. Степаненка]. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. – Вип. 21. – С. 90–98.
3. Бучко, Д. Топонімія у поетичних творах Тараса Шевченка [Текст] / Дмитро Бучко // Збірник праць Тернопільського міського осередку Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Тернопіль : Рада, 2004. – Т. 1. – С. 51–58.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
5. Віват, Г. Семантика художніх символів у поетичному просторі Василя Стуса : монографія [Текст] / Ганна Віват. – Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2014. – 264 с.
6. Дубчак, О. П. Концептуальна опозиція «свій» – «чужий» в українській мовній картині світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 01.02.01 «Українська мова» [Текст] / О. П. Дубчак. – К., 2009. – 22 с.
7. Лотман, Ю. М. Структура художественного текста [Текст] / Ю. М. Лотман. – М. : Искусство, 1970. – 384 с.
8. Лупол, А. В. Онімний простір у поезії Василя Стуса : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 01.02.01 «Українська мова» [Текст] / А. В. Лупол. – Одеса, 2011. – 23 с.
9. Мишанич, М. Бінарна опозиція як спосіб поетичного самовираження Василя Стуса [Електронний ресурс] / Мотря Мишанич // Актуальні проблеми української літератури і фольклору : матеріали II Всеукр. наук. конф. «Василь Стус в контексті європейської літератури» (Донецьк, 20–21 верес. 2001 р). – Режим доступу : <http://www.stus.kiev.ua/stusoznavstvo.htm> (дата запиту: 15.01.2018). – Назва з екрана.
10. Нестелеєв, М. Архетип «Бога-матері» в ліриці В. Стуса [Текст] / Максим Нестелеєв // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. – 2015. – № 23. – С. 137–145.
11. Росінська, О. «Свій» і «чужий» онтологічний простір поетичного світу В. Стуса [Електронний ресурс] [Текст] / О. Росінська // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка : зб. наук. праць. – Донецьк, 2008. – Т. 23 : Література. – С. 229–241. – Режим доступу : litmisto.org.ua/?p=20025 (дата звернення: 17.01.2018). – Назва з екрана.
12. Саковець С. П. Міфопоетика творчості Василя Стуса [Текст] / С. П. Саковець // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог, 2008. – Вип. 10. – С. 428–435.
13. Соловей, Е. «Яка нестерпна рідна чужина!...» [Текст] / Е. Соловей // Стусознавчі зошити : наук. альманах. – Зошит перший / за ред. О. Солов'я й О. Пуніної. – Вінниця : Простір Літератури, 2016. – С. 5–31.
14. Стус, В. Зібрання творів : у 12 т. [Текст] / В. Стус ; упоряд. та комент. Д. Стуса та ін. – К. : Факт, 2007–2009. – Т. 1–5.
15. Стус, В. Твори : у 4 т., 6 кн. [Текст] / Василь Стус ; упоряд. Д. Стус та ін. – Львів : Просвіта, 1994–1999. – Т. 1–3.
16. Торчинський, М. М. Структура онімного простору української мови : монографія [Текст] / М. М. Торчинський. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – Ч. II : Функціонування власних назв. – 394 с.
17. Хлистуни, І. В. Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-

функціональний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» [Текст] / І. В. Хлистун. – К., 2006. – 20 с.

References

1. Brailko, Iu. (2017) Toponimy yak markery vyznachalnykh oznak poetychnoho idiostyliu Ivana Malkovycha [Toponyms as markers of the determinative features of Ivan Malkovych's poetic idiostyle]. *Native Land*, № 1 (36), 61–65.
2. Brailko, Iu. (2015) Ukrainskyi toponimnyi kod u poezii Borysa Oliinyka [Ukrainian toponymic code in Boris Oliynyk's poetry]. *Philological Sciences*, 21, 90–98.
3. Buchko, D. (2004) Toponimiia u poetychnykh tvorakh Tarasa Shevchenka [Toponymy in the poetry of Taras Shevchenko]. *Collected scientific papers of Ternopil City Center of Scientific T. G. Shevchenko Community*, 1, 51–58.
4. Busel, V. T. ed. (2001) *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Great Dictionary of Modern Ukrainian]. Kyiv, Irpin: VTF "Perun", 1440.
5. Vivat, H. (2014). *Semantyka khudozhnykh symboliv u poetychnomu prostori Vasylia Stusa* [Semantics of artistic symbols in the poetic space of Vasyl Stus]. Odesa: FOP Bondarenko M. O., 264.
6. Dubchak, O. P. (2009) Kontseptualna opozyttsiia "svii" – "chuzhyi" v ukrainskii movnii kartyni svitu [Conceptual opposition "OWN" – "STRANGER" in the Ukrainian language model of the world]. Kyiv, 22.
7. Lotman, Yu. M. (1970) *Struktura khudozhestvennoho teksta* [Structure of artistic text]. Moscow: Yskusstvo, 384.
8. Lupol, A. V. (2011) Onimnyi prostir u poezii Vasylia Stusa [Onomastic space in V. Stus's poetry]. Odesa, 23.
9. Myshanych, M. (2001) Binarna opozyttsiia yak sposib poetychnoho samovyrazhennia Vasylia Stusa [Binary opposition as a way of poetic self-expression of Vasyl Stus] // *Current Problems of Ukrainian Literature and Folklore: Proceeding of the 2nd Ukrainian scientific Conference "Vasyl Stus in the context of European Literature"*. – Available at: <http://www.stus.kiev.ua/stusoznavstvo.htm>.
10. Nestelieiev, M. (2015) Arkhetyp "Boha-materi" v lirytsi V. Ctusa [The archetype of "God-mother" in the lyrics of V. Stus] // *Current problems of Ukrainian literature and folklore*, 23, 137–145.
11. Rosinska, O. (2008) "Svii" i "chuzhyi" ontolohichnyi prostir poetychnoho svitu V. Stusa ["Us" and "them" ontological dimension of the poetic world of V. Stus] // *Donetsk Herald of the Scientific Society named after Shevchenko*. Vol. 23: Literature, 229–241. – Available at: litmisto.org.ua/?p=20025.
12. Sakovets, S. P. (2008) Mifopoetyka tvorchosti Vasylia Stusa [Mythopoetics of Vasyl Stus's creativity] // *Scientific proceedings of the National University of "Ostroh Academy". "Philology" Series*. – Ostroh, 10, 428–435.
13. Solovei, E. (2016) "Iaka nesterpna ridna chuzhyna!..." ["What an unbearable native foreign land! ..."] // *Stus studies notebooks: scientific almanac – notebook # 1*. Vinnytsia, 5–31.
14. Stus, V. (2007–2009) *Zibrannia tvoriv* [Collected works]. Kyiv: Fakt, vol. 1–5.
15. Stus, V. (1994–1999) *Tvory* [Works]. Lviv: Prosvita, vol. 1–3.
16. Torchynskyi, M. M. (2009) *Struktura onimnoho prostoru ukrainskoi movy*. Pt. II: *Funktsionuvannia vlasnykh nazv* [The structure of the onymic dimension of the Ukrainian language. Pt. II: The functioning of proper names]. Khmelnytskyi: KhNU, 394.
17. Khlystun, I. V. (2006) *Vlasna nazva v ukrainskii poezii II pol. XXh st. (semantyko-funktsionalnyi aspekt)* [The proper name in Ukraine poetry of the second half twentieth century (semantic and functional aspect)]. Kyiv, 20.

«ЧУЖОЙ» ТОПОС В ПОЭЗИИ ВАСИЛИЯ СТУСА: ТОПОНИМНЫЕ АКТУАЛИЗАТОРЫ

Ю. И. Браилко

Аннотация. В статье проанализировано топонимное поле поэтической речи украинского писателя Василия Стуса. Установлено, что оно структурируется по бинарному оппозиционному принципу «свой – чужой», который не всегда соответствует географическому разделению «украинский – неукраинский». Топонимы – названия неукраинских географических объектов можно классифицировать на такие группы: 1) единицы – актуализаторы компонента «чужой» в соответственной бинарной оппозиции; 2) единицы, которые не принимают участия в создании дихотомии «свой – чужой» (нейтральные); 3) единицы, которые передают мифологическую или символическую информацию, теряя географическую, и актуализируют первый компонент оппозиции «свой – чужой». «Чужой» топос у лирического героя Стуса – в первую очередь российский, его конкретизируют четкие биографические топонимы – маркеры пребывания поэта за пределами Отчизны. Более слабые оппозиционные отношения в парадигме «свой – чужой» фиксируем у топонимов, связанных с близкими В. Стусу людьми.

Ключевые слова: топоним, бинарная оппозиция «свой – чужой», семантика, поэтическая речь, Василий Стус

“STRANGER” TOPOS IN THE POETRY OF VASILY STUS: TOPONYMIC ACTUALIZATORS

Iu. I. Brailko

Abstract. The toponymic field of poetic speech of Ukrainian writer Vasyl Stus has been analyzed in the articles. It has been established that it is structured according to the binary opposition principle “own – stranger”, which does not always correspond to the geographical division “Ukrainian – non-Ukrainian”. Toponyms-names of non-Ukrainian geographic objects can be classified into the following groups: 1) units that are actualizers of the “stranger” component in the corresponding binary opposition; 2) units that do not participate in the creation of a dichotomy “own – stranger” (are neutral); 3) units that transmit mythological or symbolic information, losing geographic information, and actualize the first component of the opposition “own – stranger”. The “stranger” topos of Vasyl Stus’s lyrical hero is, first of all, the Russian topos, specified by various toponyms – horonym, oikonym, hydonym, stationym, etc. The most frequent and most significant of them are the names of Sybir and Kolyma. Most toponymic actualizers of the “stranger” component are 1) clear autobiographical markers a) torture in prisons (Leninhrad, Moskva, Mordoviia, Kolyma, Sybir); b) less tragic moments, including services in the army (Ural, Pryurallia, ozero Kysehach, Tahil); 2) markers of biographies of cultural figures, which contain exclusively information about their “rabski” stages of life (Orenburh – T. Shevchenko; Saratov – M. Kostomarov; hora Vedmezha, Kem, Popiv ostriv, Solovetskyi ostriv – M. Zerov, etc.). Significantly weaker oppositional attitudes in the paradigm “own – stranger” are traced in the toponyms associated with Stus’s friends and relatives (Kura, Tsinandali – «Georgian friend» Les Shalvovych; Lytva, Vilnius, Vilniale, Viliia – «battalion doctor» Vintsas K. [Kuzmitskos]; Er[z]erum, Turechchyna – father; Zakavkazzia, Tavriia – grandfather).

In general, the problem of the onymic representation of the binary opposition “own – stranger” in the work of Ukrainian writers is promising for further research.

Keywords: toponym, binary opposition “own – stranger”, semantics, poetic speech, Vasyl Stus